

Col·lectius socialment vulnerables en el context de crisi de l'ocupació

Elsa Santamaría López

PID_00212586

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. L'ocupació i la seva crisi en el capitalisme contemporani	9
1.1. L'ocupació: mecanisme d'integració i d'exclusió	9
1.2. Crisi de l'ocupació i erosió de la ciutadania laboral	11
2. Què s'entén per exclusió i vulnerabilitat social?	15
2.1. Una mirada des de la sociologia de l'exclusió social	15
2.2. Factors d'exclusió i de vulnerabilitat	19
2.3. La identificació de col·lectius socialment vulnerables	22
3. Indicadors contemporanis de l'exclusió de l'ocupació	25
3.1. Abordant la precarietat laboral	25
3.2. Abordant la desocupació	26
3.3. Quins són els col·lectius més vulnerables a la precarització del treball i la desocupació?	27
4. En què consisteix la inserció laboral? Marc d'anàlisi	33
4.1. Estratègies de l'Estat: sistemes de protecció i polítiques actives	33
4.2. El triomf ideològic del neoliberalisme: ocupabilitat i activació	35
Resum	37
Glossari	39
Bibliografia	40

Introducció

"...el corazón de la problemática de la exclusión no está donde encontramos a los excluidos". Castel, 1997: 108.

Quan en l'àmbit de les ciències socials es parla de *col·lectius socialment vulnerables* o en situacions de *risc d'exclusió*, s'al·ludeix fonamentalment a grups socials que tenen limitada la seva participació plena en el sistema social per factors de signe molt variat. Entre aquests factors destaquen els que tenen a veure amb aspectes laborals i econòmics, però no són els únics desencadenants de processos de vulnerabilitat i d'exclusió social.

La inserció laboral o l'accés a l'ocupació no és l'única via per aconseguir millorar la situació de dificultat de col·lectius que experimenten situacions de vulnerabilitat i exclusió, però és considerat com un instrument realment valuós d'integració. A què es deu? Com hem arribat a aquesta consideració?

Com anirem estudiant al llarg d'aquest mòdul, tradicionalment hi ha hagut una relació directa entre la situació en el mercat de treball i la posició de més o menys integració en el sistema social. Això explica l'ús del terme *d'exclusió social* unit al *d'exclusió del mercat laboral*, i justifica que els mecanismes de protecció social que s'han construït al llarg dels últims anys hagin estat, i estiguin encara, lligats a l'ocupació.

Parlar tant d'integració com d'exclusió social implica tenir present les desigualtats socials sobre les quals s'assenten les nostres societats, igual que si parlem d'integració i d'exclusió laboral, necessàriament porta implícit parlar de processos de desigualtat i de discriminació al mercat de treball. En aquest sentit, es podria dir:

"...que la exclusión social, en la medida en que se inscribe en la trayectoria histórica de las desigualdades, es un fenómeno de carácter estructural, de alguna manera inherente a la lógica misma de un sistema económico y social que la genera y alimenta casi irremediablemente" (Subirats *et al.*, 2004, pàg. 21)

En aquest mòdul dedicarem especial atenció a *aquesta dimensió històrica i relacional de l'exclusió tant social com laboral*. Perquè hi ha desigualtats que vénen de molt enrere en el temps, altres que són més recents i altres que fins i tot encara no han estat detectades, fruit de transformacions encara en curs. De vegades aquest fet no és prou destacat, sobretot en aquells enfocaments que es limiten a descriure situacions de dificultat i a elaborar classificacions de persones excloses.

En aquest sentit, cobra més força encara l'afirmació de Robert Castel, quan assenyala que: "...el corazón de la problemática de la exclusión no está donde encontramos a los excluidos" (1997: 108). El cor de la problemàtica de

l'exclusió laboral es troba en el model d'ocupació que hem generat i cal buscar-la en els processos que fan de determinades situacions socials la norma i deixen fora i al marge a tots aquells que no compleixen aquesta norma. *El sistema econòmic, l'estructura productiva, el model d'ocupació i les diferències de poder* que determinen l'accés diferencial als recursos d'una societat –entre els quals figura l'ocupació no són únicament el marc o el context en el qual es desenvolupa l'exclusió, sinó que són factors d'exclusió.

Partint d'aquest fonament, també es poden buscar explicacions a l'exclusió laboral, en altres variables com: *l'edat, el gènere, el lloc d'origen, el nivell de formació*, etc. Aquests també són factors que constitueixen obstacles perquè col·lectius específics puguin gaudir d'una integració laboral efectiva.

El mòdul està estructurat en quatre apartats. El primer té una naturalesa fonamentalment històrica i relacional i indaga en la generació de processos originaris d'exclusió de l'ocupació i la seva relació amb altres qüestions socials com el model d'acumulació capitalista, la divisió social del treball, l'accés desigual a l'ocupació, l'absència de ciutadania social, la feminització de l'exclusió i les relacions entre immigració i vulnerabilitat entre altres. En el segon apartat s'assenyalen quins són els principals factors d'exclusió social, i quins els col·lectius que els pateixen amb més intensitat; és a dir, mostren quines persones o quins grups socials es troben en situacions d'exclusió o vulnerabilitat. En un tercer apartat es presenten les magnituds contemporànies de l'exclusió de l'ocupació a partir d'indicadors laborals que aborden, fonamentalment, la precarietat de l'ocupació i la desocupació.

I finalment, en el quart apartat es tracta de dibuixar el marc polític i institucional en el qual s'estan desenvolupant en els últims anys les accions de foment de la inserció laboral.

Objectius

- 1.** Reflexionar sobre els processos d'inserció i d'exclusió sociolaboral en el context actual de crisi de l'ocupació.
- 2.** Conèixer els principals enfocaments teòrics a partir dels quals es pot estudiar l'exclusió social.
- 3.** Adquirir eines d'anàlisi i de crítica de les teories i pràctiques que es desenvolupen en l'àmbit de l'exclusió social i laboral.
- 4.** Abordar la realitat laboral tractant d'identificar les problemàtiques amb les quals es troben certs col·lectius a l'hora d'accedir a l'ocupació i mantenir-la.
- 5.** Identificar el marc sociopolític del foment de la inserció laboral.

1. L'ocupació i la seva crisi en el capitalisme contemporani

L'economia capitalista provoca desigualtats socials, des dels seus orígens ho ha fet. Algunes d'aquestes desigualtats s'han perllongat en el temps, altres s'han redefinit i també n'han emergit noves segons ha anat avançant el capitalisme i processos com la globalització al llarg dels últims anys.

L'ocupació, eix central de les societats salarials modernes, es va instituir com la font principal d'integració social. Encara avui es manté aquesta creença, però amb el pas del temps s'ha anat erosionant el seu paper integrador i la seva centralitat social. Una bona part de la societat sempre ha estat exclosa de l'ocupació (pobres, marginats, etc.) o relegada a un segon pla, com diria Marx, com *un exèrcit de reserva*. Però actualment, davant la crisi de l'ocupació, una altra bona part de la societat que abans semblava caminar cap a la integració, sembla ara condemnada a l'exclusió (desestabilització dels estables, treballadors pobres, declivi de les classes mitjanes).

Les transformacions econòmiques, demogràfiques i tecnològiques recents modelen una part fonamental dels factors d'exclusió social, amb característiques i dinàmiques diferents, més mòbils i fluides que abans. En l'àmbit laboral, nous mecanismes de segregació social han anat prenent cos i són considerats com a significatius a l'hora d'impedir o dificultar a les persones el seu accés al mercat de treball.

En aquest apartat ens centrarem a estudiar el paper de l'ocupació en les societats capitalistes occidentals i a descriure les causes que han provocat la seva crisi en els últims anys tractant de conèixer les seves principals repercussions quant a la generació de riscos i factors de vulnerabilitat i d'exclusió.

1.1. L'ocupació: mecanisme d'integració i d'exclusió

Partim de la concepció clàssica de mercat de treball en el qual ha dominat un tipus de treball concret: l'ocupació assalariada. L'ocupació assalariada és un tipus de treball molt particular, en el qual tradicionalment ha intervingut un contracte formal, estava regulat i protegit i era més o menys estable, especialment en la vida laboral dels homes.

La participació en el mercat de treball per mitjà de l'ocupació assalariada assegurava l'accés regular als drets i a les garanties socials bàsiques. De manera que l'ocupació ha representat una transformació històrica del mer treball i l'ha dotat d'estatut amb garanties no mercantils: salari mínim, seguretat social, etc. En aquest sentit, l'ocupació constitueix un nivell d'inclusió laboral superior al del treball.

L'ocupació, i per extensió el mercat de treball, ha estat considerat fins fa poc el principal o gairebé l'únic **mecanisme d'integració social**. És més, les polítiques de protecció i assistència estaven basades, o almenys vinculades, a l'ocupació. Les garanties socials i de benestar es repartien en funció dels vincles que les persones posseïen en l'esfera de mercat. Al llarg del segle XX els països europeus van desenvolupar esquemes de protecció social destinats a protegir als seus ciutadans enfront del que a cada moment es considerava que eren els principals riscos socials (pobresa, desocupació, etc). Aquesta cobertura de riscos es troba en l'origen de l'aparició dels sistemes de seguretat social en la major part dels països d'Europa occidental.

Donant lloc al que alguns autors han denominat "**ciutadania laboral**" (Alonso, 2007, pàg. 217-223), coincident amb l'expansió dels estats del benestar després de la Segona Guerra Mundial. La seguretat d'una ocupació i un salari va constituir la principal via d'accés als drets de ciutadania. L'expansió del consum de masses, basada en el comerç creixent i la redistribució estatal, van creure en la utopia de la plena ocupació i de creixements salarials progressius. Aquest esquema s'assentava, a més, en una família estable entorn de l'home cap de família, que portava un salari i mantenia l'estatus de mestressa de casa per a les dones, úniques proveïdores de cures en el si de la llar (Esping-Anderesen, 1993).

Per tant, totes aquelles persones o grups que trobaven dificultats en l'accés al mercat de treball o les que per diferents motius es veien fora o expulsats del mercat de treball i de la "norma social d'ocupació", han patit i pateixen amb una intensitat més gran els processos d'exclusió.

El cas de les dones és clar en aquest sentit, la seva particular relació amb el mercat laboral ha provocat durant molt temps que l'accés a drets i garanties socials no impliqués la seva participació en el mercat laboral (baixa en molts casos, intermitent i informal en altres) ni pels seus treballs en l'esfera familiar, aquests arribaven per la participació dels seus marits en l'ocupació.

De manera que els elements bàsics de protecció enfront de l'exclusió han estat tradicionalment el *treball* i la *família*. A més, en aquesta època l'estat de benestar només intervenia en cas d'algun "accident vital" o esdeveniment puntual que portés a situacions de dificultat i pobresa. La seva intervenció era una ajuda de mínims, en molts casos, limitada i assistencialista.

Recordeu la distinció entre treball i ocupació

Mentre el treball abasta totes aquelles activitats productives de béns i serveis, l'ocupació només aquelles que es fan en el mercat de treball i són remunerades.

Lectura recomanada

L. E. Alonso (2007). *La crisis de la ciudadanía laboral*. Barcelona: Anthropos

Norma social de l'ocupació

Per "norma social de l'ocupació" s'entén la norma normalment acceptada de justícia social. Aquesta norma és la que determina com és l'ocupació de referència. Elements constituents d'aquesta norma són: que l'ocupació sigui de durada indefinida, amb un salari mínim "suficient", una jornada laboral compacta i regular i un sistema adequat de cobertures socials.

L'ocupació, a més de ser la font bàsica d'ingressos de les persones i el mitjà d'aconseguir protecció i garanties socials, també constitueix un **mecanisme d'articulació de relacions socials**. Per això la manca o la precarietat en l'ocupació tenen efectes en termes d'exclusió social, que van més enllà de la qüestió estrictament econòmica.

En aquest sentit, convé recordar clàssics com E. F. Schumacher, que en un dels seus llibres, *El bon treball*, comença recordant el següent: el treball té tres dimensions bàsiques.

- La primera, la **productiva**, la més evident, és la producció de béns i serveis, en principi, útils.
- Una segona dimensió, que es podria anomenar d'**autorealització**, que és l'ús satisfactori dels talents i habilitats naturals de l'ésser humà, és a dir, de les capacitats personals.
- I hi ha una tercera dimensió, que és la de vincle social, la de **socialització**. A partir del treball es posen en comú les capacitats personals amb altres persones, es persegueixen finalitats comunes i es crea societat.

Darrere d'aquestes dimensions hi ha aspectes problemàtics que qüestionen el valor mateix del treball, com què és el que es considera útil i què es considera superflu o que les capacitats humanes es poden desenvolupar en molts sentits, és a dir, per a bé i també per a mal. Però tenir en compte aquestes dimensions del treball ens permet sortir de la seva versió més restringida, és a dir, quan s'equipara treball a ocupació assalariada, i comprendre com conflueixen més elements a favor del valor social i la centralitat del treball en les nostres societats.

1.2. Crisi de l'ocupació i erosió de la ciutadania laboral

El desenvolupament de l'economia capitalista postindustrial ha desencadenat en la transició cap a un model laboral més basat en la informació i el coneixement que en la producció mercantil. Aquest canvi econòmic cap a un model de capitalisme menys regulat, més volàtil, basat en la flexibilitat i que es mou a una escala planetària ha generat una crisi de l'ocupació, tal com es coneixia fins llavors, i ha fet que s'erosioni el seu paper d'integrador social, i han sortit a la llum nous col·lectius i grups de persones que sofreixen directament les conseqüències més negatives de tot això.

Per exemple, les persones joves que veuen com les seves trajectòries lineals i ràpides cap a l'ocupació industrial assalariat i estable, anteriorment tan comunes, han donat pas a un ventall de trajectòries d'inserció molt heterogeni; en molts casos, a trajectòries precàries i reversibles i, sobretot, a insercions laborals cada vegada més dilatades en el temps.

La desregulació de les pràctiques laborals i la flexibilitat en els processos de producció que tenen lloc en el marc d'aquesta nova economia de la informació són els principals causants d'un tipus d'ocupació que no avança per la senda de l'augment de la qualitat ni de la consecució de més nivells de protecció social. Al contrari, la deterioració de les condicions productives i laborals es relaciona amb l'aparició de nous espais d'exclusió i vulnerabilitat social.

Sintetitzant, podríem dir que els canvis que s'han produït en el nostre sistema econòmic i social, i que es troben en la base dels nous processos d'exclusió social, són bàsicament tres: la crisi de l'ocupació i l'erosió de la ciutadania laboral, que implica una pèrdua de centralitat social de l'ocupació.

1) En primer lloc hi ha **la crisi de l'ocupació**, que es produeix a partir de les crisis econòmiques de mitjan anys setanta i vuitanta. Aquesta crisi té una triple manifestació:

a) d'una banda, en *la persistència de la desocupació* per a un sector important de la població, que en moments de crisi afecta un nombre més gran de persones i d'una manera més severa.

b) d'una altra, en *un dèficit en la qualitat de la nova ocupació*, marcat per la flexibilitat i la temporalitat i per condicions laborals que mostren un complex mapa de precarietat amb intensitats diverses.

c) i d'una altra, en *la pèrdua de drets de les persones treballadores* que va de la mà de la feblesa de l'organització col·lectiva entorn del treball.

2) La segona transformació, corol·lari de la primera, és **l'erosió de la ciutadania laboral**. Difícilment es poden assegurar cobertures, garanties i seguretats socials a partir d'ocupacions precàries, de curta durada i escassament protegides. La desregulació dels mercats de treball i de les relacions laborals ha portat una liberalització i flexibilització de l'ocupació que s'ha anat materialitzant en una reforma laboral després d'una altra, i ha conduït a la desprotecció de capes socials cada vegada més àmplia. L'existència d'un percentatge de *treballadors pobres* (entorn del 10% en moments d'estabilitat econòmica, percentatge que augmenta considerablement en èpoques de recessió i crisi) posa de manifest que no totes les ocupacions garanteixen la inclusió social.

3) La tercera transformació ressenyable és la **pèrdua de centralitat social de l'ocupació**, que ha afavorit l'emergència de tendències d'exclusió laboral que predominen sobre les incloents. El model de societat moderna que s'havia caracteritzat per un tipus de cohesió social, sobre la base d'un equilibri d'integració social i material gràcies a la centralitat de l'ocupació, ha perdut sentit actualment.

Vegeu també

En el mòdul següent es tractaran també aquestes qüestions complementant i s'aprofundiran en alguns aspectes que ara tan sols assenyalem.

Treballadors pobres o *working poor*

Treballadors pobres o *working poor* són persones que malgrat, trobar-se en una situació d'ocupació, tenen un nivell d'ingressos baix, segons l'indicador de l'Eurostat, situat per sota del llindar de risc de pobresa (60% de la renda mitjana equivalent).

Aquests canvis estan vinculats amb altres transformacions sense les quals no haurien succeït, com són: el desenvolupament de l'economia financera, la deslocalització de la producció, la nova divisió internacional del treball, les reformes de l'estat del benestar, les noves pautes de consum i els nous models familiars, entre altres. Els canvis assenyalats accentuen els processos d'exclusió laboral i, als col·lectius tradicionalment situats en els marges del mercat de treball o expulsats d'aquest, cal sumar els nous col·lectius afectats per factors de vulnerabilitat o en risc d'exclusió sociolaboral.

Una de les anàlisis més interessants d'aquesta situació la devem a Robert Castel (1997). Aquest autor distingeix tres punts fonamentals, del que considera la "nova qüestió social": la desestabilització dels estables, la instal·lació de la precarietat i la manifestació d'un dèficit de llocs ocupables en l'estructura social (la posició dels supernumeraris inocupables).

Això produeix un moviment invers al conquistat per la societat salarial: l'estabilitat laboral que generava equilibri i estabilitat social de bona part de la població s'està enfonsant a passos engegants (Agulló, 2000).

Robert Castel parteix de la hipòtesi d'un doble eix d'integració: d'una banda per ocupació, i d'una altra, per la densitat de les relacions familiars i comunitàries. Sobre la base d'aquest doble eix assenyalava una divisió en tres espais socials en els quals es distribueixen els riscos d'exclusió social de manera desigual:

- **zona d'integració** (persones que tenen una ocupació estable i suports de sociabilitat bastant sòlids)
- **zona de vulnerabilitat** (ocupació precària i situacions relacionals inestables o de certa fragilitat), i una
- **zona d'exclusió** (expulsió de l'ocupació i aïllament social).

Amb aquesta metàfora espacial, el que ens il·lustra Castel és que els individus basculen d'unes zones a altres en un procés en el qual té un pes important la relació amb el mercat laboral i els llaços socials i familiars. Evidentment no hi ha correlació automàtica entre els eixos, és a dir, la pèrdua de posicions en un dels eixos no implica la pèrdua en l'altre, però sí que indica més dificultats per a mantenir-se fora de la zones de vulnerabilitat i d'exclusió.

En aquest sentit, "la nova qüestió social" que assenyalava Castel (1997) fruit de les transformacions socioeconòmiques descrites anteriorment al·ludeix a una distància cada vegada més gran entre la zona d'integració i la zona de vulnerabilitat i d'exclusió. És més, alhora que augmenta qualitativament el poder i la comoditat dels grups integrats, augmenta quantitativament la mida i les dificultats de les zones vulnerables i excloses.

Lectura recomanada

R. Castel (1997). *La metamorfosis de la cuestión social*. Buenos Aires: Paidós

Per això Castel (1997, 2004) conclou que la veritable lluita contra l'exclusió no consisteix, o almenys no únicament, a tractar d'inserir els exclosos, sinó a lluitar per una transformació i consolidació de les condicions de treball i de vida. Com hem esmentat al principi d'aquest mòdul, mirar només als marges en els temes d'exclusió social impedeix veure que els processos excloents es generen al centre mateix del sistema.

2. Què s'entén per exclusió i vulnerabilitat social?

Com hem comentat des del principi d'aquest mòdul, la relació entre exclusió social i exclusió laboral és molt estreta.

De fet, es considera que l'exclusió laboral és la principal, encara que no l'única, forma d'exclusió social en les nostres societats contemporànies.

De manera que en aquest apartat ens detindrem a analitzar el concepte d'exclusió social que manegem actualment. Si bé en el seu tractament té un component sociològic important, també és destacable el seu component econòmic i polític.

En aquest apartat s'estudien els orígens i les definicions més comunes de l'exclusió social i es mostren, de manera molt sintètica, les diferents formes i enfocaments sobre l'exclusió. Així mateix, es donaran a conèixer quins són els principals factors generadors de l'exclusió social, i s'identificaran els perfils dels col·lectius en situació de vulnerabilitat i d'exclusió social.

L'objectiu és obtenir respostes a la pregunta que dona títol a aquest apartat: què s'entén per exclusió i vulnerabilitat social?

2.1. Una mirada des de la sociologia de l'exclusió social

Els orígens dels debats sobre l'*exclusió social* se situen a Europa, en concret a França, a mitjan anys setanta. Sorgeixen principalment com una alternativa als estudis de la pobresa, d'origen britànic i amb elevades connotacions lligades a la idea de caritat pròpia de l'Antic Règim. Després d'anys de prosperitat, hi havia a França una necessitat de crear noves formes d'intervenció i desenvolupar polítiques específiques sobre la població exclosa, i per això l'interès en un concepte que abastés més situacions problemàtiques que les que recollia la pobresa.

En els anys posteriors, vuitanta i noranta, el concepte d'"exclusió social" agafa més interès per a les ciències socials i, sobretot, se'n generalitza l'ús en el llenguatge de les polítiques públiques.

Lectura recomanada

En els orígens de la noció d'*exclusió social* té un paper destacat el text de René Le-noir (1974). *Les exclus: un français sur dix*. París: Seuil.

Les anàlisis sociològiques de tradició francesa que estudien el fenomen de l'exclusió entenen que aquest és un procés social de pèrdua d'integració social, que conté no solament una falta d'ingressos i un allunyament del mercat de treball, sinó també un debilitament dels llaços socials, un descens de la participació social, i també, una pèrdua de drets socials.

Per exemple, Robert Castel (1997) defineix aquest procés com de *desafiliació social*, terme que prefereix utilitzar en comptes del d'exclusió social, i que entén com un procés gradual de desintegració dels suports socials que mantenen els individus. La vulnerabilitat es trobaria en una zona intermèdia, inestable, que conjuga precarietat en el treball amb la fragilitat dels suports de proximitat com ara la família o les institucions.

En la mateixa línia, Serge Paugam (1996) es refereix a aquest procés com a *desqualificació social*, mitjançant el qual es produeix un augment de la fragilitat dels dos principals vincles d'integració de les persones en la societat: l'ocupació i els llaços socials (entre els quals inclou relacions familiars, comunitàries i veïnals i participació política). Paugam considera que les transformacions produïdes en el mercat laboral han provocat un descens de la necessitat de qualificació, sobretot en el sector serveis, la qual cosa ha desencadenat un augment de la inestabilitat de l'ocupació i un descens de la seva retribució econòmica. Aquest canvi en l'àmbit laboral comporta, de vegades, un procés de desqualificació social, a causa que les noves vinculacions amb l'ocupació no porten implícites un reconeixement de drets socials. (Laparra, 2007, pàg. 5).

El sociòleg francès Loïc Wacquant (2001), analitzant els guetos, confirma la tesi que hi ha un sistema polític i institucional que reforça les situacions d'exclusió. D'aquesta manera, encara que defensa que els determinants essencials de l'exclusió social són multidimensionals i de caràcter estructural, preveu que també hi ha forces que determinen i modelen l'exclusió, i que es tracta de formes polítiques i de discriminació institucional.

No obstant això, és important tenir en compte que des dels seus orígens el terme d'exclusió social va ser utilitzat de manera imprecisa, i abastava situacions molt disperses davant les quals resulta complicat fer un balanç clar i precís de les causes i els efectes. Això va implicar que el concepte d'exclusió estigués, des dels seus orígens, marcat per certa indefinició i ambigüïtat (Karsz, 2004). Tal com argumenta Karsz (2004) l'exclusió és un veritable problema, que difícilment queda recollit en un concepte tan polisèmic, paradoxal i especular com aquest, però que no obstant això és necessari desxifrar i identificar. Per a Karsz, l'exclusió social és un constructe social de fort contingut ideològic, propi d'aquesta etapa del desenvolupament capitalista, en què l'exclusió no es pot penar sense el seu parell dialèctic, la inclusió, i on en subjeu un altre, que és el de normalitat/anormalitat. Per a aquest autor l'exclusió és més aviat una nova manera de designar el clàssic antagonisme entre classes socials, mitjançant el parell dialèctic inclusió/exclusió.

Lectura recomanada

S. Karsz (coord.) (2004). *La exclusión: bordeando sus fronteras*. Barcelona: Gedisa.

I en concret: S. Karsz (2004). "La exclusión: concepto falso, problema verdadero". A: S. Karsz (ed.). *La exclusión: bordeando sus fronteras*. Barcelona: Gedisa.

Fent un repàs als principals estudis sobre l'exclusió social, podem extreure les principals característiques que la defineixen. Es poden resumir en els punts següents:

- L'exclusió social és **estructural**. Es troba vinculada a aspectes estructurals de la societat, capitalista i salarial, i en conseqüència no pot ser pensada com un fenomen conjuntural o passatger.
- L'exclusió social és **multidimensional**. Els processos d'exclusió social poques vegades es poden explicar segons una única causa o factor, perquè es tendeixen a desenvolupar en dimensions molt diverses: laboral, econòmica, residencial, educativa, sanitària, participativa, etc.
- L'exclusió social té un **caràcter acumulatiu**. Es defineix, precisament, per una acumulació de factors que s'interrelacionen entre si i es retroalimenten. Per exemple, la situació de desocupació de llarga durada d'una persona adulta unida a una escassetat o feblesa de xarxes familiars i socials pot portar a una situació d'aïllament social greu, quan no de deterioració en l'àmbit residencial o en el de salut.
- L'exclusió social respon a un **procés dinàmic**. No és tant una situació estable i inamovible com un procés al qual s'arriba i que presenta més o menys graus d'intensitat. A més, en cada context i moment històric està determinada per uns factors de risc canviants.
- L'exclusió social està delimitada per **fronteres poroses**. En aquest procés d'acumulació, combinació i retroalimentació de factors d'exclusió es pot observar la flexibilitat i permeabilitat de les fronteres de la inclusió, l'exclusió i la vulnerabilitat.

Sobre la base de les característiques esmentades, trobem les definicions següents de l'exclusió social:

“[Los individuos] ... sufren exclusión social cuando: (a) sufren desventajas generalizadas en términos de educación, habilidades, empleo, vivienda, recursos financieros, etc.; (b) sus oportunidades de obtener acceso a las principales instituciones que distribuyen esas oportunidades de vida son sustancialmente menores que las del resto de la población; (c) esas desventajas y accesos disminuidos persisten a lo largo del tiempo”. (G. Room, primer coordinador de l'Observatori de Polítiques Nacionals de Lluita contra l'Exclusió Social, pres d'Abrahamson, 1997, pàg. 123).

“La exclusión social se define entonces como una situación concreta fruto de un proceso dinámico de acumulación, superposición y/o combinación de diversos factores de desventaja o vulnerabilidad social que pueden afectar a personas o grupos, generando una situación de imposibilidad o dificultad intensa de acceder a los mecanismos de desarrollo personal, de inserción sociocomunitaria y a los sistemas preestablecidos de protección social. Dicho de otra manera: hay personas que viven en unas condiciones de vida materiales y psíquicas que les impiden sentirse y desarrollarse plenamente como seres humanos. La exclusión hace difícil sentirse ciudadano en su proyección concreta en cada contexto social, sentirse formando parte de la sociedad de referencia”. Subirats, *et al.* (2004, pàg. 19).

La exclusión social es “un proceso de alejamiento progresivo de una situación de integración social en el que pueden distinguirse diversos estadios en función de la intensidad: desde la precariedad o vulnerabilidad más leve hasta las situaciones de exclusión más graves”. [...] “el concepto de exclusión que se extiende en Europa permite incluir tres aspectos clave de esta concepción de las situaciones de dificultad: su origen estructural, su carácter multidimensional y su naturaleza procesual”. Laparra i Pérez Eransus (2009).

Encara que hi ha cert consens en el pla d'assenyalar les característiques que té l'exclusió social, no s'acaba de traduir en l'elaboració de conceptes operatius ni sistemes d'indicadors clars.

Aquesta falta d'indicadors operatius ha provocat que sigui un terme complex d'abordar en les anàlisis empíriques i en definitiva, que resulti de poca utilitat en els tipus d'anàlisis comparatius.

Tampoc no hi ha consens en els enfocaments amb els quals s'aborda el fenomen. Els experts en la matèria, consideren pertinent identificar dos tipus d'enfocaments en els estudis de l'exclusió social: l'enfocament descriptiu i l'enfocament estructural.

- **L'enfocament descriptiu**, com el seu propi nom indica, se centra principalment a descriure i quantificar la població socialment exclosa. Tracta d'establir els perfils d'aquelles persones que es poden considerar excloses socials. És a dir, tracten d'identificar qui són, quines característiques tenen (sexe, edat, origen, etc.), quines són les principals privacions i mancances que sofreixen, quants són i on i com es troben en l'escala social. A partir dels resultats dels estudis que apliquen aquest enfocament es tracta de determinar les necessitats que poden tenir les persones excloses, per suggerir formes d'ajuda, privades i públiques, i per facilitar la integració o inserció social.
- **L'enfocament estructural**, per la seva banda, se centra a comprendre el fenomen de l'exclusió, i tracta de trobar explicacions a les diverses formes que adquireix i determinar els factors que causen exclusió. Els estudis que apliquen aquest enfocament tracten d'arribar a les arrels que provoquen l'exclusió, i a partir d'aquest coneixement poder eradicar-la o almenys prevenir-ne la presència.

2.2. Factors d'exclusió i de vulnerabilitat

A continuació, ens detenim en anàlisis multidimensionals recents de l'exclusió social, elaborades per diversos equips de recerca en l'àmbit estatal. Un dels objectius principals d'aquest tipus d'anàlisi és operativitzar el concepte d'exclusió social, tractant de consensuar una sèrie d'indicadors que permetin l'equiparació amb els indicadors utilitzats en la resta de països europeus i facilitar-ne així la comparació internacional.

Una d'aquestes anàlisis és la que va fer l'equip de Subirats *et al.* (2004), en la qual es mostren diferents àmbits de l'exclusió: econòmic, laboral, formatiu, sociosanitari, residencial, relacional, i l'àmbit de la ciutadania i la participació. Dins de cadascun d'aquests espais identifiquen un conjunt de factors, que es poden donar sols o en combinació amb altres, del seu mateix àmbit o d'altres. A més dels àmbits apuntats, i dels factors d'exclusió que es donen en cada àmbit, consideren tres grans eixos sobre els quals s'acaben vertebrant les desigualtats socials: l'edat, el sexe i l'origen o ètnia.

Tota aquesta classificació que tracta d'oferir una perspectiva integral de l'exclusió social queda representada en el quadre que apareix a continuació:

Lectures recomanades

Per a conèixer les dimensions que adquireix l'exclusió en el cas espanyol podeu consultar:

- Informes de la fundació FOESSA sobre l'exclusió i el desenvolupament social a Espanya: www.foessa.es
- Informes d'entitats socials com Càrites, Creu Roja.

L'exclusió social des d'una perspectiva integral

Àmbits	Principals factors d'exclusió	Eixos de desigualtat social		
Econòmic	Pobresa econòmica	Gènere	Edat	
	Dificultats financeres			
	Dependència de prestacions socials			
	Sense protecció social			
Laboral	Desocupació			Ètnia / procedència o lloc de naixement
	Subocupació			
	No-qualificació laboral o desqualificació			
	Impossibilitat			
	Precarietat laboral			
Formatiu	No-escolarització o sense accés a l'educació obligatòria integrada			
	Analfabetisme o baix nivell formatiu			
	Fracàs escolar			
	Abandó prematur del sistema educatiu			
	Barrera lingüística			
Sociosanitari	No-accés al sistema i als recursos socio-sanitaris bàsics			
	Addiccions i malalties relacionades			
	Malalties infeccioses			
	Trastorn mental, discapacitats o altres malalties cròniques que provoquen dependència			
Residencial	Sense habitatge propi			
	Infrahabitatge			
	Accés precari a l'habitatge			
	Habitatges en males condicions			
	Males condicions d'habitabilitat (amuntegament...)			
	Espai urbà degradat, amb deficiències o mancances bàsiques			
Relacional	Deterioració de les xarxes familiars (conflictes o violència intrafamiliar)			
	Escassetat o feblesa de xarxes familiars (monoparentalitat, solitud...)			
	Escassetat o feblesa de xarxes socials			
	Rebuig o estigmatització social			

Àmbits	Principals factors d'exclusió	Eixos de desigualtat social
Ciutadania i participació	No-accés a la ciutadania	
	Accés restringit a la ciutadania	
	Privació de drets per procés penal	
	No-participació política i social	

Font: Subirats *et al.* (2004, pàg. 22)

Partint d'aquesta bateria d'indicadors i després d'analitzar les dades del Panel de Llars de la Unió Europea (PHOGUE), els resultats per al cas espanyol indiquen que els principals factors d'exclusió social són una combinació de diferents elements de desigualtat acumulats. Per ordre d'incidència, els més rellevants són els següents: la desocupació desprotegida, la malaltia o discapacitat, el nivell formatiu molt baix, la pobresa severa, la falta d'experiència laboral per treball domèstic, la precarietat laboral, l'analfabetisme, l'aïllament relacional, la precarietat econòmica assistida en la llar i les dificultats econòmiques en la llar.

Els factors d'exclusió

- 1) Desocupació desprotegida
- 2) Malaltia o discapacitat
- 3) Nivell formatiu molt baix
- 4) Pobresa severa
- 5) Falta d'experiència laboral per treball domèstic
- 6) Precarietat laboral
- 7) Analfabetisme
- 8) Aïllament relacional
- 9) Precarietat econòmica assistida en la llar
- 10) Dificultats econòmiques en la llar

Subirats *et al.* (2004, pàg. 96)

D'aquests 10 factors d'exclusió, els que es refereixen a l'àmbit laboral tenen un pes important. Bé sigui perquè no s'aconsegueix una ocupació, sigui perquè no s'aconsegueix treballar en condicions dignes o sigui perquè sense treball no hi ha prestacions socials segures, el cas és que la meitat dels col·lectius vulnerables en la població espanyola deuen la seva situació a factors de tipus laboral (Subirats *et al.* 2004, pàg. 148).

Una altra de les anàlisis de l'exclusió social és la feta per l'equip de Laparra *et al.* (2007) a partir del qual verifiquen una bateria d'indicadors que també respon a una concepció multidimensional de l'exclusió. En aquest cas identifiquen tres

eixos: l'econòmic, el polític i el social (relacional). Que al seu torn contenen diferents dimensions: l'econòmic preveu la participació en la producció i en el consum, el polític preveu la ciutadania política i la social i l'eix social (relacional) preveu l'absència de llaços socials i les relacions socials "perverses".

En la següent taula queden reflectits els indicadors que s'exploren en aquest cas:

Els tres eixos de l'exclusió social

Eixos	Dimensions	Aspectes
Econòmic	Participació en la producció	Exclusió de la relació salarial normalitzada
	Participació en el consum	Pobresa econòmica Privació
Polític	Ciutadania política	Accés efectiu als drets polítics. Abstencionisme i passivitat política.
	Ciutadania social	Accés limitat als sistemes de protecció social: sanitat, habitatge i educació.
Social (relacional)	Absència de llaços socials	Aïllament social, falta de suports socials
	Relacions socials "perverses"	Integració en xarxes socials "desviades" Conflictivitat social (conductes anòmiques) i familiar (violència domèstica)

Font: VI Informe sobre exclusió i desenvolupament social a Espanya, 2008

Segons indiquen aquests experts, hi ha tres factors, interrelacionats entre si, que influeixen en l'exclusió social: l'estructura social i econòmica, les institucions ideològiques i polítiques i, finalment, els individus, famílies i col·lectius.

L'important d'aquesta llista d'àmbits, factors, eixos i aspectes de l'exclusió és que, com tots dos estudis insisteixen, convé no tractar de manera aïllada cadascun. La riquesa, encara que també la dificultat d'agafar factors d'exclusió, ve precisament de l'entrecruament constant d'àmbits, eixos i altres.

2.3. La identificació de col·lectius socialment vulnerables

La major part de les explicacions sobre l'existència de l'exclusió social giren entorn de tres tipus d'enfocament, molt diferents:

- 1) Els que busquen les causes de l'exclusió en els exclosos mateixos, en el fet que si estan en situació d'exclusió és perquè volen,
- 2) els que analitzen l'exclusió com a resultat d'una falta d'oportunitats per a certs col·lectius, i

3) finalment, els que l'analitzen com una falta de protecció social i d'adaptació dels individus als canvis introduïts per a la societat; actualment i en el nostre cas, es refereix als canvis que introdueix la societat postindustrial.

Com podem intuir, la imatge de l'exclusió i, sobretot, de les persones o col·lectius exclosos, canvia molt depenent de l'enfocament o perspectiva amb el qual ens apropem a aquests temes. Vegem una mica més detalladament les implicacions que tenen aquests enfocaments:

1) Perspectives que analitzen l'exclusió com el resultat de la voluntarietat de les persones excloses.

Els exclosos serien persones que no volen seguir les normes i estils majoritaris i als quals caldria disciplinar. L'exclusió seria, per tant, un problema de falta d'incentius i de motivacions de les persones excloses per a sortir de l'exclusió. És més, segons aquest enfocament les propostes d'actuació pública serien negatives perquè afavoreixen aquesta autoexclusió. Per exemple, en el terreny laboral, funcionaria la idea que qui no treballa és perquè no vol i proposen que les accions públiques haurien d'anar encaminades a substituir els subsidis públics per programes que n'obliguin els perceptors a acceptar qualsevol oferta laboral que els proposin.

2) Perspectives que analitzen l'exclusió com el resultat d'una discriminació basada en els prejudicis en contra de grups socials específics a causa de la seva ètnia, procedència, estils de vida o circumstàncies personals. Des d'aquesta perspectiva l'èmfasi es posa en **la negació d'oportunitats** que pateixen grups socials estigmatitzats.

“Sin embargo, cuando la exclusión es concebida como la pertenencia a un grupo específico, con lógicas, valores y conductas claramente diferenciadas de los de la sociedad mayoritaria es muy fácil que acabe reforzando esta estigmatización que en nada ayuda a vencer la exclusión”. (Laparra, *et al.* 2007, pàg. 25)

L'estigma

Per a la sociologia, l'estigma és una condició, atribut, tret o comportament que fa que els seus portadors siguin inclosos en una categoria social, culturalment inferior i reprotxable, i envers els quals es genera una resposta negativa.

3) Perspectives que busquen l'explicació en els canvis socioeconòmics produïts amb l'adveniment de la societat postindustrial. Aquest enfocament es preguntaria qui són els grups o col·lectius que estan pagant el cost social de les transformacions en curs.

Lectura recomanada

E. Goffman (2003). *Estigma: la identidad deteriorada*. Madrid: Amorrortu.

“El principio orientador de estas propuestas está basado en el axioma de que en una sociedad meritocrática y de mercado hay una gradación de recompensas y que los excluidos son los individuos menos productivos. En consecuencia, es preciso mejorar su capital humano y social e introducir a la vez las reformas institucionales, laborales, educativas y de protección social con el fin de que refuercen su capacidad de inclusión. Por tanto, el problema a tratar no es tanto la falta de motivación de los excluidos, como las deficiencias de sus capacidades de funcionamiento (Sen, 1995) para insertarse en la sociedad post-industrial” (Laparra, *et al.*, 2007, pàg. 25).

3. Indicadors contemporanis de l'exclusió de l'ocupació

És important tenir en compte que tots els mercats laborals no tenen la mateixa capacitat integradora. Hi ha mercats laborals que presenten tendències excloents molt marcades i que difícilment són pal·liades per les polítiques socials i de protecció de l'ocupació. Entre aquests factors excloents, els fenòmens de precarització de l'ocupació i de desocupació són importantíssims i en el cas dels mercats de treball espanyols, com veurem a continuació, són els grans generadors d'exclusió laboral.

Al primer apartat presentem els indicadors de precarietat laboral i el segon apartat els indicadors relacions amb les situacions de desocupació, en particular, les dificultats d'accés a l'ocupació, les transicions de l'ocupació a la desocupació i la desocupació de llarga durada.

Acabem aquest apartat assenyalant quins són actualment en el nostre entorn els col·lectius més vulnerables a la precarització de l'ocupació i a la desocupació.

3.1. Abordant la precarietat laboral

La precarietat laboral i l'ocupació precària es reconeixen en la tendència a la contractació temporal en comptes de la contractació indefinida; en la disminució de la part fixa del salari i en l'augment de la porció variable vinculada a la producció; en la disminució dels salaris i en els salaris insuficients; en la vulnerabilitat davant noves formes de control; en el qüestionament de les garanties de seguretat; en la falta de drets laborals (protecció enfront de l'acomiadament, dret d'afiliació sindical i negociació col·lectiva, etc.).

L'ocupació precària o de baixa qualitat no representa actualment un fenomen minoritari en el mercat laboral espanyol, més aviat està adquirint un **caràcter estructural**. Determinats col·lectius, principalment joves, dones i immigrants, es troben vinculats de manera continuada a aquest tipus d'ocupació.

Podem establir diferents tipus de precarietat laboral:

- **Precarietat contractual.** La temporalitat de l'ocupació que repercuteix en les condicions laborals, ja que en els contractes temporals no s'adquireixen els drets que atorga l'antiguitat en un lloc, i generen gran inestabilitat, per exemple, alguns contractes no se sap quan arribaran a la seva fi (en *els contractes de fi d'obra*) i uns altres que sí que tenen data de caducitat generen inestabilitat perquè no se sap si seran renovats o no.

- **Precarietat salarial.** Les diferències salarials, entre treball qualificat i no qualificat, s'han acrescut actualment i això seria expressió del manteniment de desigualtats.
- **Precarietat en les condicions de treball.** Podem atendre a diferents aspectes: tipus de jornada (l'ocupació a temps parcial, el treball per torns), el nivell de seguretat en l'ocupació, cotitzacions a la seguretat social, etc.

La **subocupació** és una altra de les manifestacions de la precarietat laboral. També conegut com a treball submergit o irregular, la seva característica principal és que es tracta d'un fenomen del qual es desconeix la dimensió i fins a quin punt hi ha persones i famílies que tiren endavant mitjançant la realització d'activitats en l'economia submergida.

En aquest sentit, cobra força el **precariat**, com una classe social perillosa (Standing, 2011) que sofreix un grau elevat de precarietat laboral, resultant de l'encadenament de treballs temporals, precaris i sense drets. És més, viure instal·lats en aquesta precarietat dificulta la construcció d'identitats laborals i l'accés a les prestacions socials.

Lectura recomanada

G.Standing (2011). *The precariat: the new dangerous class*, Londres/Nova York: Bloomsbury Academic.

3.2. Abordant la desocupació

Com cal esperar, la desocupació és un factor rellevant a l'hora d'explicar els processos d'exclusió. Seguint les dades que proporciona l'Enquesta de Població Activa (EPA) que elabora l'INE, els col·lectius als quals tradicionalment més afecta l'atur, són:

- Joves de menys de 25 anys.
- Treballadors sense estudis
- Immigrants (no comunitaris), especialment dones.
- Treballadors de qualificació mitjana i baixa.
- Dones.

En tots aquests grups, els nivells de desocupació són sensiblement més grans que en la resta de la població. El mercat laboral espanyol ha presentat durant dècades unes taxes elevades de desocupació. Encara que en els últims anys s'havia constatat una reducció d'aquesta desocupació, que s'havia anat emmarcant gradualment dins de la tendència europea, l'adveniment de la crisi econòmica l'any 2008 va agreujar el problema.

Dificultats d'accés a l'ocupació: inactivitat i desocupació. De l'ocupació a la desocupació

Un element problemàtic de la desocupació és la *desocupació de llarga durada*. Es denomina desocupació de llarga durada a una situació de desocupació que es perllonga per un any o més.

3.3. Quins són els col·lectius més vulnerables a la precarització del treball i la desocupació?

Amb tot el que s'ha exposat fins aquí, la qüestió d'identificar col·lectius que es troben en risc d'exclusió laboral no és una tasca simple, perquè sempre que parlem de col·lectius vulnerables hem de tenir present que no responen a grups completament homogenis i amb problemàtiques idèntiques. La multidimensionalitat ja comentada dels factors d'exclusió segueix present a l'hora de parlar de col·lectius, que es pot interpretar com a *discriminacions múltiples*.

Si ens detenim en el treball de Subirats *et al.* hi ha una sèrie de variables vinculades a l'àmbit laboral i que donen raó de situacions d'exclusió experimentades amb més o menys intensitat per tota la població, o per determinats grups o col·lectius (2004, pàg. 91). En el quadre següent es mostren les variables previstes i les que apareixen en gris són les que finalment es van mantenir perquè, segons les dades van analitzar, són les que tenen més capacitat explicativa.

La taxa d'atur de llarga durada

La taxa d'atur de llarga durada és el percentatge de persones aturades que busquen ocupació des de fa un any o més, respecte al total de la població activa.

Discriminació múltiple

Per discriminació múltiple entenem aquelles situacions de desavantatge social derivades de la concurrència en una mateixa persona o grup social de més d'un factor que pot donar lloc a discriminació.

Construcció i selecció de variables

Àmbit laboral	Desocupació de llarga durada	Persones que han estat en desocupació més d'un any en els últims cinc.
	Aturats o aturats desanimats	Persones l'activitat principal de les quals és de desocupació o persones en desocupació que no busquen treball perquè consideren que no n'hi ha d'adequat a les seves característiques (aturats desanimats).
	Aturat per càrregues familiars	Persones en desocupació que per càrregues familiars no poden millorar el seu nivell d'ingressos exercint un treball que sí que farien en cas de no tenir aquestes càrregues.
	Ocupació de baix salari	Persones que solament van rebre ingressos producte del treball per compte d'altri per un valor inferior o equivalent al salari mínim interprofessional.
	Sense experiència laboral	Persones amb escassa i nul·la experiència laboral.
	Treball no qualificat	Persones en ocupacions no qualificades.
	Abandó del treball per discapacitat o malaltia	Persones que van abandonar el seu treball anterior per discapacitat o malaltia pròpia.
	Abandó del treball per càrregues familiars	Persones que van abandonar el seu treball anterior per assumir la cura de persones ancianes, malaltes o discapacitades
	Treball precari	Treballadors a temps parcial en ocupacions de baixa qualificació amb un salari inferior a l'SMI.
	Treball sense contracte	Persones que treballen sense contracte.
	Treball domèstic i familiar	Persones l'activitat principal de les quals són les feines de la llar i la cura de nens o altres persones.
	Sobrecàrrega familiar	Persones les ocupacions diàries de les quals inclouen com a feines no remunerats la cura de nens propis o aliens, o la cura d'altres adults necessitats d'ajuda especial per vellesa, malaltia, discapacitat...
	Treball parcial	Treball parcial per càrregues familiars o treball parcial per no trobar treball a temps complet.
	Treball temporal	Persones amb contracte eventual o temporal.

Font: Subirats *et al.* (2004, pàg. 93)

A part dels estudis concrets sobre exclusió, una altra font d'informació per a conèixer quins són els col·lectius vulnerables i exclosos en l'àmbit laboral és la que proporcionen les enquestes sobre població activa. Aquestes indiquen des de fa anys que els col·lectius amb més risc d'exclusió de l'ocupació són:

- Persones joves: “la desocupació en els menors de 25 anys en la UE és aproximadament el doble de la taxa de la població treballadora”
- Dones: “en molts casos doblement discriminades per raó de gènere i edat, tenen més dificultats per accedir a l'ocupació i promocionar-la i més permanència en la desocupació de llarga durada”
- Col·lectius de persones immigrants
- Persones aturades de llarga durada i de més de 45 anys

- Persones amb baixos nivells educatius i baixa qualificació (que tractarem de manera transversal)
- Persones amb discapacitat

En tots aquests grups els nivells de desocupació són sensiblement més grans que en la resta de la població. A més, les seves ocupacions, en cas de tenir-ne, són més precàries i inestables, i a això cal sumar que són especialment vulnerables davant situacions de crisi o recessió econòmica.

1) Persones joves

Les persones joves solen tenir dificultats d'accés a l'ocupació principalment en moments de crisi i de recessió econòmica. La taxa de desocupació juvenil en els moments de crisi pot duplicar i fins a triplicar la taxa de desocupació de la població activa. A les dificultats d'accés a l'ocupació, cal afegir que l'ocupació que s'ofereix a les persones joves és fonamentalment temporal i són les persones amb contractes temporals les primeres a caure en la desocupació quan es presenten les desacceleracions i les crisis econòmiques.

Per tant, l'augment de la desocupació juvenil, en el cas espanyol a qual ens estem referint, és una resposta a la caiguda del creixement econòmic i es tracta d'un fenomen recurrent, la qual cosa vol dir que la desocupació juvenil té unes causes estructurals que persisteixen en el temps.

L'amenaça real de la desocupació els obliga a suportar condicions laborals injustes, menys nivells salarials i més flexibilitat laboral. Podem pensar que la qualificació és un factor que eliminaria aquest problema, però no és així. Per a les persones joves amb estudis i qualificacions elevades, la precarietat i la desocupació es mitiguen, però no se solucionen. Hi ha joves amb estudis superiors que encara no s'han incorporat al món laboral o ho han fet en llocs laborals que requereixen qualificacions inferiors a les que tenen. Les seves dificultats per a trobar ocupació es troben en la falta d'ofertes laborals, en la seva falta d'experiència i en la saturació de persones amb el mateix perfil per al lloc desitjat. De manera que les seves opcions es redueixen a dues: continuar engrossint l'enorme llista de l'atur, o exercir un lloc de treball inferior al seu nivell educatiu. I quan escassegin els llocs de treball inferiors als seus nivells educatius, la tercera opció serà emigrar.

En el cas de les dones joves, aquestes tenen menys taxa d'activitat, menys nivells salarials i més temporalitat i flexibilitat laboral que la població jove en general.

2) Dones

Lectura recomanada

E. Santamaría (2010). "Buscarse la vida": trayectorias y experiencias de precariedad en el acceso al empleo de las personas jóvenes". *Revista de estudios de Juventud (Injuve)* (núm. 89, pàg. 101-123).

El reconeixement de la igualtat de drets entre homes i dones en l'àmbit de l'ocupació i les relacions laborals no s'ha traduït encara en una equiparació completa en la relació que homes i dones mantenen amb l'ocupació, l'ocupació, la desocupació i les principals condicions de treball.

La prevalença de la desigualtat en la pràctica tant de la divisió del treball com en els papers de gènere, unit a la diferent configuració de les trajectòries i situacions laborals d'homes i dones, manté desigualtats entre homes i dones que, en termes d'ocupació, perjudiquen les dones.

Si a les dificultats d'accés i manteniment en l'ocupació li sumem les dificultats de compaginar la vida laboral i familiar, conjuntament, poden implicar que algunes dones decideixin no incorporar-se al mercat de treball o abandonar-lo. Aquesta és la raó principal de les elevades taxes d'atur entre les dones, en comparació dels homes. No obstant això, en moments de crisi les diferències en les taxes de desocupació entre homes i dones es tendeixen a comprimir, per un doble moviment: augmenta la desocupació dels homes i es redueix la de les dones, que es veuen en la necessitat d'obtenir una ocupació per suplir la falta d'ingressos en la llar. Aquest canvi no respon a una millora de la situació de l'ocupació de les dones sinó a un empitjorament de la situació de l'ocupació dels homes.

Per això, la reducció de la desocupació femenina i el treball a evitar les barreres amb les quals es troben les dones en el seu accés a l'ocupació són encara avui dia tasques prioritàries en la intervenció sociolaboral.

Cal tenir en compte que és molt complicat parlar en termes generals del col·lectiu de "dones", perquè no respon a un grup homogeni. Per exemple, la incorporació i permanència de les dones en el mercat de treball té un component generacional molt important. Les dones joves i les dones grans són en molts casos doblement discriminades. Si escau ens trobem amb dos eixos de desigualtat: aquell que té a veure amb el gènere (pel que fa a la relació amb l'activitat) i aquell que té a veure amb l'edat (pel que fa a les condicions d'ocupació).

3) Certs col·lectius d'immigrants

Darrere de la immigració i de l'estrangeria es troben una multitud de persones i col·lectius diferents, diferenciats no solament pel seu país de procedència, cultura i llengua, que serien les diferències més evidents, sinó també per estatus legal (regulars/irregulars, amb nacionalitat autòctona/sense) i, com la resta de la població, per la seva situació socioeconòmica i nivell educatiu, entre altres.

Ara bé, encara que les condicions de treball no són, per tant, les mateixes per a totes les persones estrangeres, sí que es poden assenyalar alguns trets que marquen la seva situació de clara vulnerabilitat laboral respecte a la població autòctona: la precarietat de l'ocupació i la desocupació els afecta amb més inten-

sitat (amb taxes de temporalitat que doblen les dels treballadors espanyols i un gran índex de rotació entre les ocupacions lligada a aquesta mateixa temporalitat); ocupen sectors d'activitat molt sensibles a la conjuntura econòmica, la qual cosa fragilitza notablement l'ocupació del sector en cas d'empitjorament (la sortida d'immigrants en períodes de crisi és manifest).

A aquestes qüestions cal afegir que sofreixen processos de discriminació que es manifesten de diferents maneres, com la percepció de salaris menors i la realització d'horaris atípics amb molta més freqüència que els espanyols: horaris més llargs, horari nocturn, partit, de dissabte o de diumenge.

Tot això fa que la situació de certs col·lectius d'immigrants sigui delicada i fràgil i que pateixin riscos d'exclusió social. Aquests riscos es veuen accentuats quan es creuen amb altres eixos de desigualtat com són el gènere i l'edat. El gènere condiciona les pautes d'incorporació laboral de les persones immigrants. Les oportunitats laborals per a les dones immigrants són molt més restringides i queden relegades a la reproducció social i altres activitats del sector serveis, precàries i fortament feminitzades. Pensem en les empleades de la llar, les activitats de les quals han començat a ser regulades recentment, amb una normativa de mínims.

Així mateix, també s'ha començat a apreciar l'existència d'una línia de desigualtat significativa en el mercat de treball relacionada amb l'escassa qualificació requerida per les ocupacions ocupades pels joves immigrants.

4) Persones aturades de llarga durada i de més de 45 anys

Altres col·lectius vulnerables enfront del problema de la desocupació el componen persones aturades de llarga durada i les persones desocupades de més de 45 anys.

En el cas de les persones aturades de llarga durada, és a dir, que fa un any o més que estan en situació de desocupació, el problema és que es converteixi en una situació crònica. I és que com més temps s'està en situació de cerca d'ocupació més dificultats de tornada a l'ocupació es tenen. Segons alguns estudis, les persones aturades de llarga durada tenen probabilitats d'accedir a l'ocupació quatre vegades menys que les aturades més recents (Santos Ortega, 2004).

En el cas de les persones aturades de més de 45 anys, el problema de la seva reincorporació al mercat laboral sol estar en el desfasament entre la seva formació i les exigències que planteja el mercat laboral. En alguns casos a això s'uneix el perjudici de les empreses, que consideren que aquestes persones poden ser menys versàtils i tenir més dificultats d'adaptació i que exigiran contractes més estables i més ben remunerats que les persones joves.

Lectura recomanada

S. Parellà (2003). *Mujer, inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona: Anthropos.

Lectura recomanada

A. Santos Ortega (2004). *Trayectorias sociales del paro de larga duración*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Servicio de Publicaciones. Versió en línia: <http://www.ucm.es/BUCM/tesis/cps/ucm-t27862.pdf>.

Aquestes situacions es tendeixen a retroalimentar, i donen lloc a un cercle viciós de difícil, per no dir molt difícil, solució. En molts casos, el perfil de l'aturat de més de 45 anys es correspon amb el d'un home que fa més d'un any que busca ocupació.

5) Persones amb discapacitat

Les persones amb algun tipus de discapacitat participen en molta menys mesura en el mercat de treball i els qui participen es troben aturades en més mesura que la resta de la població treballadora. Tant en la participació en mercat de treball com en la falta d'ocupació, influeix el tipus de discapacitat que es té.

L'explicació de la seva posició de desavantatge en el mercat laboral es pot atribuir a raons diverses:

- Una la trobem en els prejudicis i estereotips socials sobre les persones discapacitades, que moltes vegades exerceixen d'obstacles en la seva contractació o representen un desavantatge quan participen en algun procés de selecció (Ferreira, 2008).
- Una altra en l'existència de barreres materials (d'accés, mobilitat, etc.) que influeixen clarament en la impossibilitat de participació laboral plena de les persones amb discapacitat.

La intervenció pública sobre aquest col·lectiu en matèria d'ocupació ha canviat en els últims anys, s'ha deixat enrere el model d'integració laboral de les persones amb discapacitat que s'assentava en la seva segregació ocupacional. Ja no es tracta tant que aconseguixin una ocupació "especial" o a part de les que s'ofereixen en el mercat laboral, al contrari: el que es persegueix és que aconseguixin una integració laboral en el mercat laboral ordinari.

Web recomanada

Per a tenir dades més concretes sobre aquest col·lectiu consulteu el Centre Espanyol de Documentació sobre Discapacitat (CEDD) www.cedd.net.

4. En què consisteix la inserció laboral? Marc d'anàlisi

La inserció laboral ens pot semblar a simple vista un terme clar i senzill d'explicar, algú que aconsegueix una ocupació s'inserirà en el mercat laboral, i per tant, algú que no l'aconsegueix presentarà dificultats d'inserció laboral. Ara bé, aquest terme introdueix qüestions que no tenen una resposta del tot clara, i menys si tenim en compte les transformacions socioeconòmiques i culturals dels últims anys:

Quina ocupació és necessària per a assolir la inserció laboral?, qualsevol ocupació val?, la inserció laboral és el resultat en un moment concret en les trajectòries laborals o és un procés?, quan es pot donar per conculsa la inserció laboral?

Per tant, el terme d'inserció laboral caldria agafar-lo com un concepte *relliscós* i molt apegat al context actual d'incertesa de l'ocupació. Hi ha una àmplia gamma de discursos sobre la inserció laboral que interactuen de manera complexa, per la qual cosa sembla més coherent parlar d'insercions (en plural) que d'un concepte singular i monolític. Al mateix temps, la inserció laboral es defineix en relació amb altres conceptes (integració, inclusió, etc.), i sobretot al seu oposat, el d'exclusió laboral, que tampoc presenten una delimitació clara i evident –com ja hem comprovat pàgines enrere quant a l'exclusió.

En aquest últim apartat centrem l'atenció, d'una manera molt general, en la intervenció pública en matèria d'inserció laboral. Seria interessant detenir-se en la manera com han evolucionat històricament les polítiques de protecció social i la seva configuració en una sèrie de models o règims de benestar, però no ho farem en aquest punt, per raons d'espai i perquè són temes que necessiten més profunditat i han estat tractats en altres assignatures. Per tant, en primer lloc, es presenten algunes de les estratègies dutes a terme pels estats de benestar davant els problemes d'exclusió de l'ocupació. Passarem, finalment, a explicitar l'orientació ideològica de les intervencions en matèria d'ocupació portades a terme en els últims anys.

Vegeu també

En el mòdul següent trobarem aquests continguts desenvolupats d'una manera més detallada, aquí ens limitarem a presentar-ne el marc d'anàlisi.

4.1. Estratègies de l'Estat: sistemes de protecció i polítiques actives

Entre les responsabilitats que adquireixen els estats de benestar hi ha la protecció de les persones treballadores i l'assistència a aquells que per algun motiu no tenen una ocupació. Actualment aquesta protecció ve de la mà d'un entramat de polítiques públiques, i més en concret de les polítiques sociolaborals. Com

a resultat de l'evolució recent de les polítiques sociolaborals, trobem que s'ha obert un camp d'intervenció fecund que se centra en els processos d'integració laboral d'aquells col·lectius amb més risc d'exclusió sociolaboral.

Dins de les polítiques sociolaborals trobem les denominades *polítiques actives d'ocupació*. Les polítiques actives d'ocupació s'han constituït en el referent principal del que els diferents països europeus han de fer en matèria de benestar social en relació amb la lluita contra l'atur i l'exclusió social.

Són nombrosos els programes i les mesures, individuals i col·lectives, que diuen que la seva comesa és facilitar l'accés al mercat laboral de qui hi té més dificultats. Així i tot, les dificultats persisteixen i hi continua havent moltes diferències en les taxes de precarietat i de desocupació d'aquests col·lectius i en les de la resta de la població, com hem estudiat en l'apartat.

Podem enumerar una sèrie d'instruments, emmarcats en el desenvolupament de les *polítiques actives*, que s'han creat, en el cas espanyol, per dotar de contingut i projecció als programes destinats a persones amb dificultats objectives d'inserció sociolaboral. Alguns d'aquests són:

- **Serveis d'informació i orientació laboral:** denominats *porta d'entrada* al mercat laboral, són serveis, bé públics o privats, que informen i ajuden a les persones a conèixer les seves possibilitats personals, formatives i les ofertes laborals existents per a aconseguir una ocupació.
- **Programes d'acompanyament i d'autoocupació:** a partir d'itineraris individualitzats d'inserció es posen a la disposició de les persones recursos i serveis que busquen l'accés a l'ocupació, especialment centrats en la formació i les tècniques de cerca d'ocupació adequades. En aquests programes també tenen cabuda la creació de projectes cooperatius, de petites empreses o de foment de l'autoocupació.
- **Tallers laborals:** aquests tallers tenen una doble vessant formativa i laboral. Parteixen d'activitats bàsiques de capacitat i posteriorment es duen a terme tallers especialitzats per a l'aprenentatge teoricopràctic d'un ofici determinat.
- **Empreses d'inserció:** es tracta d'entitats sense ànim de lucre destinades a combinar ocupació i formació a escala individual (en sectors d'especial vulnerabilitat socioeconòmica) o a escala col·lectiu (cooperatives de treball associat).

Vegeu també

En els mòduls 3 i 4 d'aquests materials es recullen i tracten amb més detall aquests mecanismes d'inserció sociolaboral.

4.2. El triomf ideològic del neoliberalisme: ocupabilitat i activació

L'esforç de l'acció social d'inserció està dirigit a millorar les competències i l'ocupabilitat dels col·lectius que tenen més dificultats d'accés i de manteniment de l'ocupació. Moltes vegades s'al·ludeix a la falta d'ocupabilitat de determinades persones, entenent així que la seva falta d'ocupació es deu exclusivament a ells mateixos i les seves pròpies característiques davant el mercat de treball. En aquests casos es considera que la tasca d'institucions és “convertir-los” en individus ocupables. Per tant, l'ocupabilitat, des de les institucions públiques, consisteix a fomentar la millora de les condicions individuals de les persones, deixant al marge, o descurant d'alguna manera, el foment de les millores en l'ocupació i en les condicions laborals.

L'**ocupabilitat** se centra en una formació que emfatitza l'aprenentatge de competències i capacitats personals (de comunicació, de diàleg, de negociació, de pensament assertiu, etc.) i no tant l'aprenentatge de processos laborals concrets. I consisteix en l'adquisició d'un conjunt de competències de tipus formatiu i curricular i unes altres de tipus personal i actitudinal (saber prendre decisions, saber comportar-se, saber vendre's en el mercat) que els individus han d'adquirir per a integrar-se en el model laboral vigent.

Al seu torn, l'**activació**, és a dir, aquest conjunt de pràctiques orientades a la cerca d'una ocupació, de més ocupabilitat, reciclatge professional, millora de les competències, assumptió de riscos i mobilització de recursos, funciona com un imperatiu personal. Ser una persona emprenedora, i potenciar característiques com la proactivitat, la creativitat o l'assertivitat, es tradueix en un treball que s'exerceix sobre si mateix.

D'aquesta manera les problemàtiques laborals, siguin del tipus que siguin, es consideren una qüestió bàsicament individual, produïda per desajustaments dels subjectes al mercat laboral (Crespo i Serrano, 2002); desajustaments que s'han de resoldre per mitjà de les estratègies desplegades pels individus mateixos en el marc de la competència per l'ocupabilitat.

L'ocupabilitat es torna encara més persuasiva, significa que cadascú s'ha d'«ocupar en l'esforç d'ocupar-se», és a dir, que al desig de treballar, cal sumar la motivació per buscar ocupació, la capacitat de saber buscar-ne, la disposició per a adquirir la informació necessària, la capacitat d'esforç per millorar les *competències* com a treballador i a més tenir una actitud positiva, ànim, autodisciplina, de superació, confiança en un mateix, etc.

En definitiva, la *individualització* i la *psicologització* en la maner de tractar la inserció laboral està alimentant una manera de subjectivació que casa perfectament amb el desenvolupament econòmic actual del capitalisme avançat i

Lectura recomanada

E. Crespo, C. Prieto, i A. Serrano (coords.) (2009) *Trabajo, subjetividad y ciudadanía. Paradojas del empleo en una sociedad en transformación*. Madrid, Editorial Com-plutense.

amb la flexibilitat. A això se suma la feblesa d'uns estats de benestar que davant la impossibilitat de generar ocupació, tracten d'assegurar l'ocupabilitat i l'activació.

Aquesta manera de procedir implica una premissa ideològica de tall neoliberal clara, com és la idea que són les persones les que s'han d'adaptar a les necessitats del mercat de treball, quan potser ens hauríem de plantejar precisament el contrari, com aconseguir adaptar el mercat de treball a les necessitats de les persones.

Resum

Les qüestions tractades en aquest mòdul intenten servir de base del coneixement dels processos que porten a determinats col·lectius a situacions de vulnerabilitat i risc principalment en el món laboral i que desgraciadament es fan extensibles a la seva vida personal i social. El treball, i en concret l'ocupació, és l'eix entorn del qual s'han estructurat les societats modernes durant els últims dos-cents anys, i per això, tenir problemes d'accés al mercat laboral i dificultats per aconseguir una ocupació i mantenir-la en el temps converteix als qui ho sofreixen en col·lectius vulnerables.

Els nous processos productius, els canvis tecnològics i la desregulació laboral han produït un impacte immens en les condicions laborals i en la configuració del mercat de treball actual. Fins i tot reconeixent la crisi actual de l'ocupació i l'erosió que l'extensió de l'ocupació precària i de la desocupació estructural ha provocat en la capacitat inclusiva de l'ocupació, i el fet que, en determinats casos, la inclusió social no implica necessàriament la inclusió laboral, el model de societat que tenim continua centrant els seus esforços en la creació d'ocupació. Es parteix de la base que l'ocupació i, en concret, l'ocupació remunerada, constitueixen un mecanisme essencial d'inclusió social, de realització personal i de protecció contra la pobresa.

Como hem assenyalat, és important tenir en compte que, si bé en un moment concret podem fer una foto fixa dels processos de vulnerabilitat i d'exclusió, identificar-los, saber qui són les persones i col·lectius que més els sofreixen, i fins i tot, trobar les solucions que en mitiguin les conseqüències, cal tenir en compte que es tracta de processos complexos, multidimensionals i que es troben en permanent transformació. Al llarg del mòdul, hem estudiat a més aspectes transversals i complementaris com l'heterogeneïtat interna dels col·lectius vulnerables i l'heterogeneïtat, les problemàtiques que els afecten, la perspectiva de gènere i aspectes polítics i instruments institucionals engegats per combatre l'exclusió i per al foment de la inserció laboral.

Glossari

desafiliació social *f* Concepte elaborat per Robert Castel per a designar el desenllaç del procés d'exclusió social i, sobretot, captar els recorreguts que el generen. Estar desafiliat implica perdre tot contacte amb els elements que constitueixen un entramat social i està estretament vinculat amb el lloc ocupat en la divisió social del treball i les xarxes de sociabilitat. Castel proposa un marc interpretatiu general per a explicar la complementarietat d'aquest procés sobre dos eixos: un eix d'integració/no-integració pel treball i un eix d'inserció/no-inserció en xarxes familiars i de sociabilitat. L'encreuament de tots dos eixos dibuixa quatre zones segons un procés que va de l'autonomia a la dependència i de l'estabilitat a la vagabunderia.

desocupació *f* Situació de manca d'ocupació, que estadísticament implica que també s'està buscant activament una ocupació.

desocupació de llarga durada *f* Situació de manca d'ocupació que es perllonga en el temps més enllà dels 12 mesos.

desqualificació social *f* Concepte elaborat per Serge Paugam que explica el procés d'expulsió del mercat de treball de franges cada vegada més nombroses de la població i les experiències viscudes de la relació d'assistència que acompanya les diferents fases. La desqualificació social posa l'accent en el caràcter multidimensional, dinàmic i evolutiu de la pobresa.

discriminació múltiple *f* Situació de desavantatge social derivada de la concurrència en una mateixa persona o grup social de més d'un factor que pot donar lloc a discriminació.

exclusió social *f* Procés social de separació d'un individu o grup respecte a les possibilitats laborals, econòmiques, polítiques i culturals a les quals altres sí que tenen accés i en gaudeixen. Aquest fenomen, a més de la seva multidimensionalitat, es caracteritza pel seu caràcter dinàmic i l'heterogeneïtat de situacions que descriu.

integració *f* Des de la sociologia s'entén per integració l'articulació de totes les parts de la societat. És a dir, una societat integrada seria aquella que presentés escasses diferenciacions entre els seus membres i baixos nivells d'exclusió social. Entesa també com a procés, s'estableix un continu entre exclusió i integració en el qual es troben diversos estadis (*vulnerabilitat, fragilitat social, risc d'exclusió i altres*).

norma social de l'ocupació *f* Entesa com la norma comunament acceptada de justícia social. Aquesta norma és la que determina com és l'ocupació de referència. Elements constituents d'aquesta norma són: que l'ocupació sigui de durada indefinida, amb un salari mínim "suficient", una jornada laboral compacta i regular i un sistema adequat de cobertures socials. Aquesta norma evoluciona amb els temps i actualment s'inclouen, per exemple, la perspectiva de la conciliació, que anteriorment estava absent, ja que la norma de l'ocupació partia d'un model de mercat laboral masculí.

ocupabilitat *f* Un dels conceptes més utilitzats en les polítiques d'ocupació contemporànies i en els programes d'orientació sociolaboral i formació ocupacional. S'entén com el perfil psicosocial i motivacional envers l'ocupació de cada individu.

precariat *m* Terme que deriva del marxista *proletariat* i que fa referència al conjunt de persones que viuen i treballen instal·lats en la precarietat.

supernumerari -ària inocupable *m i f* Són aquells individus que troben cada vegada més difícil tenir una inserció laboral estable en un mercat altament competitiu i flexibilitzat, donen compte de la creixent precarietat laboral, però al mateix temps del fenomen de la desintegració dels mecanismes que garanteixen la cohesió social.

treball informal *m* Treball que es fa fora del mercat formal i que es caracteritza per l'absència de regulació.

working poor *m* Són persones que malgrat trobar-se en una situació d'ocupació, el seu nivell d'ingressos és baix, segons l'indicador de l'Eurostat, estarà situat per sota del llindar de risc de pobresa (60% de la renda mitjana equivalent).

Bibliografia

Abrahamson, P. (1997). "Exclusión social en Europa: ¿vino viejo en odres nuevos?". A: L. Moreno (comp.), *Unión Europea y Estado del Bienestar* (pàg. 117-141). Madrid: CSIC.

Agulló, E. (2000). "Entre la precariedad laboral y la exclusión social: los otros trabajos y los otros trabajadores". A: E. Agullo i A. Ovejero (2000) (coords.), *Trabajo, individuo y sociedad. Perspectivas psicosociales sobre el futuro del trabajo*. Madrid: Pirámide.

Alonso, L. E. (1999). *Trabajo y ciudadanía. Estudios sobre la crisis de la sociedad salarial*, Madrid: Trotta.

Alonso, L. E. (2007). *La crisis de la ciudadanía laboral*. Barcelona: Anthropos.

Bauman, Z. (2000). *Trabajo consumismo y nuevos pobres*. Barcelona: Gedisa.

Castel, R. (1997). *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós.

Castel, R. (2004). *La inseguridad social. ¿Qué es estar desprotegido?* Buenos Aires: Manantial.

Cayo, L. (2010). *Discapacidad, Derecho y Políticas de Inclusión* (1a. ed.). Madrid: Grupo Editorial Cinca SA.

Crespo, E.; Prieto, C., i Serrano, A. (coords.) (2009). *Trabajo, subjetividad y ciudadanía. Paradojas del empleo en una sociedad en transformación*. Madrid: Editorial Complutense.

Esping-Andersen, G. (1993). *Los tres mundos del estado de bienestar*. València: Alfons el Magnànim. (Ed. orig., 1990).

Ferreira, Miguel A. V. (2008). "La construcción social de la discapacidad: habitus, estereotipos y exclusión social". *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas* (núm. 17, vol. 1).

Laparra, M. et al. (2007). "Una propuesta de consenso sobre el concepto de exclusión. Implicaciones metodológicas". *Revista Española del Tercer Sector* (núm. 5).

Laparra, M. i Pérez, B. (coords.) (2009). *Exclusión social en España. Un espacio diverso y disperso en intensa transformación*. Madrid: Fundación Foessa ("Estudios", núm. 24).

Osorio, J. (2012). *Estado, biopoder, exclusión. Análisis desde la lógica del capital*. Barcelona: Anthropos.

Parellà, S. (2003). *Mujer, inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona: Anthropos.

Rivas, A. M. (2004). "Del trabajo como valor de inscripción social al trabajo como factor de desestructuración social: el caso de los trabajadores y trabajadoras desplazados por la deslocalización industrial dentro del estado español". *Cuadernos de relaciones laborales* (núm. 22, vol. 2, pàg. 63-82).

Rodríguez Cabrero, G. (2010). "Crisis y mecanismos de garantía de rentas: desempleo, seguridad social, rentas mínimas de inserción y servicios sociales". *Revista del Ministerio de Trabajo e Inmigración* (núm. extra 1, pàg. 235-248).

Santamaría, E. (2010). "Buscarse la vida': trayectorias y experiencias de precariedad en el acceso al empleo de las personas jóvenes". A: *Revista de estudios de Juventud (Injuve)* (núm. 89, pàg. 101-123).

Santos Ortega, A. (2004). *Trayectorias sociales del paro de larga duración*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Servicio de Publicaciones. Versió en línia: <http://www.ucm.es/BUCM/tesis/cps/ucm-t27862.pdf>

Sarasa, S. i Sales, A. (2009a). *Itineraris i factors d'exclusió social*. Barcelona: Síndic de Greuges. Disponible en línia a: <http://www.sindicdegreugesbcn.cat/pdf/monografics/itineraris.ca.pdf>

Sarasa, S. i Sales, A. (2009b). "Una propuesta de análisis de la exclusión social a lo largo del ciclo vital". A: V. Navarro (2009), *La situación social en España III*. Madrid: Fundación Largo Caballero i Ed. Biblioteca Nueva.

Schumacher, E. F. (1980). *El buen trabajo*, Madrid: Debate.

Standing, G. (2011). *The precariat: the new dangerous class*, Londres/Nova York: Bloomsbury Academic.

Subirats et al. (2004). *Pobreza y exclusión social. Un análisis de la realidad española y europea*. Barcelona: Fundación "La Caixa" ("Estudios Sociales", núm. 16).

Wacquant, L. J. D. (2001). *Parias urbanos: Marginalidad en la ciudad a comienzos del milenio*. Buenos Aires: Manantial.

